

УДК 94(477): 342.25 0000

**«МИ СТАВИМО ПЕРЕД СОБОЮ ЗАВДАННЯ
РОБИТИ “ЦЕГЛИНИ”, ЯКІ СТАЮТЬ БАЗИСОМ
НАШОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ»
(інтерв'ю з генеральним директором видавництва
«Наукова думка» НАН України І.Р. Алексеєнком
з нагоди сторічного ювілею)**

Видавництво «Наукова думка» НАН України цього року відзначає своє славне сторіччя. Сердечно поздоровляємо колектив з ювілеєм, бажаємо йому творчих успіхів і звершень, справжнього розквіту видавничої справи, без якого важко собі уявити відродження науки в нашій державі! Редколегія журналу звернулася до генерального директора «Наукової думки» Ігоря Ростиславовича Алексеєнка, який очолює видавництво від 1994 року, з проханням розповісти нашим читачам про найбільш значущі видання та їхню підготовку, віхи розвитку трьох останніх десятиріч, а також про те, як вдається в непростих умовах сьогодення, зумовлених хронічним недофінансуванням науки та багатократно помножених війною, продовжувати працювати, не втрачаючи характерного для цього надзвичайно висококваліфікованого колективу рівня якості своєї продукції.

Інтерв'ю провела канд. філол. наук О.М. Чадюк.

Вельмишановний Ігорю Ростиславовичу! Щиро рада вітати Вас та увесь колектив видавництва з прийдешнім ювілеєм! За сто років «Наукова думка» посіла почесне місце з-посеред інших видавництв нашої країни, а її багатомільйонні накладі розійшлися світом. Розпочнімо нашу розмову з питання про реформування видавництва «Наукова думка» АН УРСР на зламі 1990-х рр. Як випускались тоді книжки?

Цитування: «Ми ставимо перед собою завдання робити “цеглини”, які стають базисом нашої української держави» (інтерв'ю з генеральним директором видавництва «Наукова думка» НАН України І.Р. Алексеєнком з нагоди сторічного ювілею) [інт. О.М. Чадюк]. *Наука та наукознавство*. 2022. № 4 (118). С. 128—135.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2022. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Життя дуже змінилося на початку дев'яностих. У сімдесяті роки минулого століття редакційно-видавнича, а потім науково-видавнича рада АН УРСР мала на меті видання високоякісної наукової літератури, для чого всі наші видавничі проекти ми координували з АН СРСР. Це була дуже корисна і потрібна робота, тому що провідні науковці країни знайомились з майбутнім виданням, давали свої висновки, поради: як по змісту можна покращити видання, а при нагоді, — з якими інституціями можна разом випускати ту чи іншу книгу. І ось у 1991 р. усе це скінчилось. Нема Радянського Союзу, нема Академії наук СРСР і лишається наша Академія, і ми починаємо пошук нової організаційної форми випуску наукової літератури. А справа в тім, що були дуже скрутні фінансові часи і через це не виділялась достатня кількість коштів для замовлення наукових видань. Тиражі стрімко впали... І борги, борги, борги...

Наукова книга користувалась дуже великим попитом. Попри фінансові труднощі, її купляли студенти, науковці, викладачі. І вона відправлялась у всі регіони України.

Так, і не тільки України, а й усього колишнього Радянського Союзу. Президент НАН України академік Борис Євгенович Патон шукав шляхи для забезпечення зв'язків науковців на теренах колишнього СРСР та Європи, зокрема і для збереження обміну науковою літературою, інформацією. З цією метою у 1993 р. засновано Міжнародну асоціацію академій наук. Більше десятка її членів підтримували кадрові наукові зв'язки і книжки «ходили» по цим каналам, не втрачалось спілкування. Поступово почало налагоджуватись вітчизняне книговидання наукового сегмента, за ініціативи видавництва було започатковано академічний проєкт «Наукова книга». Він реалізується й нині. Стартові фінансові умови тоді були несприятливими. Щоб видавати наукову книгу, треба було шукати нові форми. І видавництво почало займатися виданням літератури, яка приносила гроші: видавали літературу для дітей (шкільну бібліотеку), популярні книжки з питань юриспруденції, суспільствознавства. Ми додруковували тиражі книжок, підготованих в інститутах НАН України, що були цікаві для широкого кола читачів. Гарні книжки й гарно розкуповувались. Деякий час це тривало. На жаль, пізніше з фінансових причин у нас припинилося видання такої літератури, у т.ч. і «Бібліотеки української літератури».

«Бібліотека української літератури» виходила з 1982 р. і була задумана та реалізована спільно з Інститутом літератури як наукове видання найкращих творів видатних українських письменників. Вона планувалась у двох категоріях «Дожовтнева українська література» та «Радянська українська література». Після набуття незалежності України розпочато друк творів раніш заборонених авторів. Видання користувалось найбільшим попитом, було представлено в усіх бібліотеках країни.

Видано понад шістдесят назв книжок, вони виходили спочатку тиражем по двісті тисяч. А останнє видання складало вже п'ять тисяч примірників. У чому була, так би мовити, головна принада цієї серії проєктів? Її робили фахівці-літературознавці. Скажімо, у середині дев'яностих років уже можна було друкувати авторів, які до того були заборонені, але зробили значний внесок в українську культуру. Укладачі книги давали серйозну фахову передмову, де описувався життєвий шлях автора, його доробок; аналізували художні твори у контексті часу. Ці книги — значно більше ніж просто авторський текст, це справжні академічні видання. І серія користувалась великою популярністю.

Книги серії були підписними, дефіцитними виданнями?

Ні, вони не були підписними. Випуск книги здійснювався у такий спосіб: коли в Інституті літератури був підготований певний матеріал (опрацьований вибраний авторський текст, біографічна стаття про автора, коментарі), тоді нам пропонували взяти до роботи цей том. Над виданням трудилася потужна редакційна колегія. Усіх нас надзвичайно мотивувала така бібліотека і я вважаю, що це була дуже потрібна робота. Повторимось: з другої половини 1990-х рр. ми друкували твори авторів, які до того не виходили в Україні, це були величезні наклади — 200 000 примірників, видання опрацьовувалось найкращими фахівцями-літературознавцями.

У видавництві накопичено дуже великий матеріал і досвід опрацювання не лише літературознавчих творів, а й різноманітних словників та довідкової літератури. Чи саме це стало поштовхом до видання «Російсько-українського словника наукової термінології» в трьох томах?

Давайте почнемо з того, що видавництво вирішує не тільки задачу видання книжок. Ми ставимо перед собою завдання робити ті «цеглини», які стають базисом нашої української держави. І це цілком стосується наукової термінології. Це питання дуже великої ваги, націєтворчий чинник. Чому? Справа в тім, що нація, яка не має своєї наукової термінології, вона начебто вилучена зі світового наукового процесу... Подивіться на всі європейські країни, адже Чехія, Польща, Угорщина та інші працювали над створенням своєї наукової термінології починаючи з середини XIX ст. В Україні цього майже не існувало, ми знаємо, якою була мовна політика Російської імперії. Уже дитині в школі треба викладати предмети із застосуванням цієї нативної наукової термінології. В інституті студенти мають говорити фаховою мовою, науковці користуватись нею. Також є багато професій, які пов'язані із інтелектуальною діяльністю. Вони теж оперують такою термінологією. Тоді точно вона є ідеологемою, вона все наскрізь пронизує. З огляду на це ми розпочали роботу зі створення таких словників і упродовж наступних кількох років було видано три великі словники.

«Російсько-український словник наукової термінології. Суспільні науки» (1994 р.) став першим словником у сучасній лексикографічній практиці, що охоплював уживані у російській та українській мовах терміни з різних галузей суспільних наук (політології, економіки, соціології, юриспруденції, філософії, психології, історії, археології, педагогіки, етнографії та багато ін.). І сьогодні, за майже тридцять років від його виходу, ми бачимо, наскільки серйозно розвинулись ми вперед у всіх галузях, тому що сама наука стрімко розвивається, а термінологія постійно оновлюється, розширюються її межі. На зміну застарілим терміноодинацям приходять нові.

Другим став «Російсько-український словник наукової термінології. Біологія. Хімія. Медицина» (1996 р.). Як відомо, матеріал з біології, хімії та медицини у термінологічному сенсі подається дуже багатоваріантно. У цьому словнику було зафіксовано найуживаніші терміни біологічних, хімічних та медичних наук російською мовою та їх українські відповідники.

Тиражі цього словника розкупились неймовірно швидко.

За кілька років видано третій — це «Російсько-український словник наукової термінології. Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос» (1998 р.), де представлено сучасні російсько-українські терміни з математики, фізики, кібернетики, техніки, геології, географії, астрономії та інших дотичних наук.

Звичайно, кожне десятиріччя нарощує обсяги нової наукової термінології, застаріла ж відходить та не може отримати друге дихання. Фіксувати нові термінологічні одиниці потрібно, науковці намагаються це робити оперативно.

Поділюся досвідом, тим, що ми робили. Видавництво «Наукова думка» започаткувало й упродовж десяти років проводило тематичні всеукраїнські конференції «Українська наукова термінологія». І видавали матеріали цих конференцій. Ми планували і вже навіть розпочали велику роботу з формування бази саме сучасних словників. Але в цей час, на щастя, в Академії було утворено Український мовно-інформаційний фонд під керівництвом академіка Володимира Анатолійовича Широкова, який професійно теж зайнявся цією проблематикою, але на більш сучасному рівні, ніж видавництво, тому що вони перш за все робили це за допомогою своїх унікальних програм на електронних носіях, у нових форматах.

Але всі фахівці видавництва також були до цього залучені.

Так, ми брали участь у підготовці перших словників, які робив Український мовно-інформаційний фонд. Наші редактори залучені до нової редакції академічного «Словника української мови» в 20 томах, передавали свій багаторічний досвід з укладання словників колегам. Та й зараз до нас звертаються з пропозиціями видати той чи інший словник. Сьогодні в роботі чотири томний латинсько-український словник

(виходить третій том). Як на мене, це фундаментальна річ, тому що фахівців з латини практично не залишається. Нам треба це зберегти, видати, зафіксувати. Тобто роботу над словниками ми не припиняємо.

Грунтовним академічним виданням став і етимологічний словник, розпочатий у 1980-х рр. у шести томах.

Так, видано шість томів, це колосальна робота протягом десятиліть із Інститутом мовознавства НАН України, з блискучим колективом редакційної колегії та укладачів. Це один із зразків українського словникарства, традиційних й фундаментальних.

Поговорімо про український правопис, який мав дуже-дуже непросту долю. І в 2019 р. вийшла нова редакція правопису. Як Ви ставитесь до того, що основний тираж був випущений в «Науковій думці», але з'явилися різні варіанти його електронних копій і дуже багато так званих реплік в інших видавництвах?

Хочу сказати, що тут сталася така, як на мене, не дуже гарна, прикра подія. Справа в тім, що правописна комісія напружувала рукопис нового варіанта українського правопису й опублікувала його в електронній мережі. А потім комісія доручила нашому видавництву редагування і випуск власне відредагованого, вивіреного, чистого варіанта. Але кілька видавництв, зокрема і харківське «Фоліо», які думали лише про гроші, видали опублікований у мережі недоопрацьований матеріал як офіційну версію українського правопису і так його продавали. Великими тиражами. Ми ж як видавництво вважаємо офіційний український правопис оновленим «зводом законів» української мови, до якого треба відповідно ставитись.

У знаменитих багатотиражних книжкових серіях «Бібліотека української літератури», «Бібліотека школяра», книжках для економістів, виданнях з політології, права та ін. до підготовки були залучені фахівці тільки Академії наук чи взагалі автори-фахівці з усієї України?

Наш принцип: ми залучаємо до підготовки рукопису й виготовлення книги найкращих фахівців України. Ми не обмежуємося тільки Академією, хоча зазвичай 90 % кращих авторів саме звідти. Скажімо, ми робили довідники з юриспруденції, то запросили людей і з Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, з Національної академії правових наук України, провідних лекторів з вишів, правників, — і вони це зробили.

Основними традиціями видавництва є... Якщо сказати кількома фразами?

Традиція — це академічність видання. Воно опрацьовується професіоналами і ведеться так, щоб ця книга була взірцем нового видання. Будь ласка, порівняйте: зараз багато хто випускає книжки, на відміну від них у нас повний цикл з підготовки книги до друку (з редагуван-

ням, коректурою, читкою-вичиткою). Головною фігурою у видавництві є редактор, усе крутиться навколо нього. Підготовка фахівця високого рівня — це теж наша робота. Деякі видавництва існують у такому складі: директор, бухгалтер, головний редактор. Більше не треба. Ми не можемо так існувати, тому що ми готуємо роками фахівця науковця-редактора і опікуємось ним.

Тобто це також є традицією.

Є багато фахівців, які перейшли до видавництва з установ НАН України і поступово стали редакторами, здобули тут професійні знання. Деякі наші редактори захищали дисертації у наукових установах. Підготовка фахівців з будь-якої галузі науки — теж наша традиція, наша «фішка». Я знаю, що наші фахівці завжди користувалися великим попитом в інших видавництвах, тому що тут була підготовка на найвищому рівні: редакторів, коректорів, художніх та технічних редакторів.

Видавництво може видати будь-яку літературу з будь-якої галузі науки чи мистецтва. Ми залучали до виготовлення книжок найкращих професіоналів в Україні, багаторазово ці фахівці та їхні видання були відзначені преміями та високими державними нагородами.

Розкажіть, будь ласка, про улюблених авторів «Наукової думки». Тому що видавництво багато-багато років підтримує дуже тісні стосунки з авторами, які друкуються також десятиліттями, приносять свої нові книжки й залучають інших фахівців до роботи, передусім із академічних інститутів НАН.

Я б трошки ширше відповів. Я хотів би згадати не тільки авторів, але й людей, які створюють книжки, укладачів, графіків, перекладачів, організаторів, голів редколегій. Мене вражає їхня працездатність, ерудованість і вміння йти у ногу з часом. Першим я хотів би назвати члена-кореспондента Дмитра Власовича Степовика. Те, що робить ця дивовижна, віруюча, знаюча, талановита людина, як на мене, більш ніхто не може зробити. І ті книжки, які він робить у нас, іноді в інших видавництвах, — це витвори мистецтва. Не можу не сказати про Сергія Анастасійовича Гальченка — обдаровану людину, добре відомого автора й організатора книговидання, популяризатора української культури. Дванадцятитомник творів Т.Г. Шевченка — це його організаторський талант і велика безпосередня участь.

На жаль, багатьох авторів уже нема... Ми дуже плідно працювали і тепло спілкувались з академіком Віталієм Григоровичем Складенком, директором Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, він був головним редактором знаменитого журналу «Мовознавство», автором понад 170 наукових праць з історичної етимології та історії української мови... Лукінова Тетяна Борисівна, доктор філологічних наук, котра скоро відзначить ювілей, — працювала багато років разом

із Віталієм Григоровичем. І вона у нашому видавництві випустила у світ високого європейського рівня книжку про історію славістики в Україні, згадала й про найвидатніших учених-славістів.

Так само ми добре пам'ятаємо і любимо академіка НАН України Віталія Григоровича Дончика. Він розпочав ґрунтовне видання «Історії української літератури». На жаль, може контролювати його виконання лише з небес... Пам'ятаємо плідну роботу з членом-кореспондентом Георгієм Гдалевичем Гнесіним, відомим ученим-матеріалознавцем, який розпочав розробку нового наукового напрямку, пов'язаного з енциклопедичними й історичними дослідженнями в галузі матеріалознавства.

Згадаю й внесок академіка Валерія Андрійовича Смолія і роботу з ним у підготовці «Енциклопедії історії України». Це була дійсно титанічна й дуже цікава співпраця. Важливо те, що він організував дієву редакційну колегію, яка репрезентувала величезні обсяги історичних даних, архівних джерел. Випуск «Енциклопедії історії України» — одна з найзнаковіших подій останніх років.

Мені дуже пощастило в житті: я десять років тісно співпрацював з Борисом Євгеновичем Патоном. Пригадую роботу з ним як із головним редактором праці «Історія української культури». Завдяки його наполегливості і твердій делікатності побачило світ одне з найкращих видань нашого видавництва.

Прошу Вас, Ігорю Ростиславовичу, назвати топ-5 знаменитих і знаменних видань «Наукової думки» часів незалежності.

Передусім це Повне зібрання творів Тараса Григоровича Шевченка (12 томів, 2001—2014 рр.). Далі: «Історія української культури», видана 2001—2013 рр. у п'яти томах, дев'яти книгах; згадуваний нами «Російсько-український словник наукової термінології» у 3 книгах; «Енциклопедія історії України», перший том якої побачив світ 2003 р., та продовжується й нині (відзначена Державною премією України у галузі науки і техніки). У процесі видання й підготовки сьогодні окремі томи унікального проєкту «Історії української літератури» (усього заплановано випуск 12 томів).

А чи були поразки у «Наукової думки» упродовж Вашої роботи на чолі видавництва?

Будь-який шлях не буває без поразок... Найбільша — це ситуація із виданням творів О.Т. Гончара. Коли у 1995 р. Олесь Терентійович покинув цей світ, вийшла Постанова Кабінету Міністрів України, а потім і Указ Президента України про увічнення пам'яті письменника, в т.ч. про видання повного академічного зібрання його творів. Роботу цю доручено видавництву «Наукова думка», а фінансування — Держкомтелерадіо України. Станом на 2013 р. було видано 10 із 12 томів, але надалі Держкомтелерадіо припинив з невідомих для нас причин фінансування

проєкту. Численні звернення Академії до Держкомтелерадіо, мої персональні розмови з керівництвом цієї установи та їх запевнення, що все буде видано, нічим не закінчились. Наші клопотання щодо завершення цього унікального проєкту у 2018 р. (до 100-річчя до дня народження О.Т. Гончара) теж було проігноровано. На сьогодні це видання, яке призначене для бібліотек України, лишається незавершеним...

Як видавництво намагається впоратись із суворими викликами сьогодення: епідемією COVID-19, війною?

Стан книговидання в Україні тісно пов'язаний із фінансовою ситуацією в країні, зі станом книгорозповсюдження, книжкової торгівлі, яка зовсім «лягла» під час епідемії та карантинів на території країни. Ми позбавлені можливості видавати книжки, які розраховані на масового читача і у такий спосіб заробляти гроші для ведення й розвитку свого господарства. Це перше. Але ми перейшли на новий формат праці, який дещо полегшує економічний тягар, — це дистанційна робота наших фахівців. Друге: перехід книжок з паперової в електронну форму. Видавництво передає інститутам та іншим замовникам не тільки друкований варіант книги, але й електронні версії, які вони розміщують на своїх вебсторінках.

Актуальність видань, які виходять зараз і готуються до друку, які це напрямки?

Перш за все, це видання соціогуманітарної сфери. Країна зараз знаходиться у переході на нове етично-політичне існування, тобто ми будемо жити не так, як раніше, відбувається певна трансформація. Війна створила нову парадигму. Тому розуміння і зміст складного процесу трансформації суспільної свідомості — це дуже актуально. Відомі суспільствознавці академік Сергій Іванович Пирожков та член-кореспондент Назіп Віленович Хамітов видали нещодавно у нас монографію «Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини», де детально проаналізували сучасне, минуле й майбутнє України, її місце у глобалізованому світі.

У планах видавництва випуск книжок з точних наук, адже загальновідомим є факт, що кожне наукове дослідження завершується або публікацією, оприлюдненням результатів, або створенням якогось нового продукту. Це і є наше головне завдання — публікація нових результатів досліджень українських науковців у різних галузях науки.

Щиро дякую Вам за розмову й сподіваюсь, що видавництво «Наукова думка» НАН України у наступні роки буде радувати читачів, наукову спільноту своїми досконалими й потрібними книжками!

28 вересня 2022 р.